

Πήλινες γυναικείες προτομές από τα νεκροταφεία του οικισμού της Τράπεζας Πολίχνης στη Θεσσαλονίκη¹

Έλενα Καριπίδου

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ABSTRACT

The female busts are a specific category of the ancient Greek art. Their first appearance is dated to the Archaic period and last till the late Hellenistic period. There were found at sanctuaries, houses and cemeteries. The female busts of Polichni are found in both cemeteries of the settlement and are dated to the 4th century B.C. Their iconography is similar to the most popular types of female busts found in Macedonia at this period. They are mainly found in female and children graves, though their number and position vary. Although most of the researchers believe that these figures represent fertility and resurrection deities, the acknowledgment of their identity is difficult because of their iconographical similarities. It is more likely that the female busts from Polichni represent a deity with chthonic character, related to the dead.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τράπεζα της Πολίχνης, ενός αρχαίου οικισμού στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, βρίσκεται στην βορειοδυτική περιοχή του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης και ανήκει σήμερα στο Δήμο Παύλου Μελά. Η πρώτη, άτυπη, αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, επί τουρκοκρατίας, όταν ανοίχτηκε μία τομή από τον Μακρίδη Μπέη (Θεόδωρος Μακρίδης) στην γειτονική τούμπα της Πολίχνης με σκοπό την αναζήτηση του μακεδονικού τάφου που θεώρησε ότι κρύβει ο λόφος. Η επόμενη αρχαιολογική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1917 στη θέση «Zeitenlik» από τον Leon Rey, ο οποίος συμμετείχε στο γαλλικό εκστρατευτικό σώμα της Στρατιάς της Ανατολής (Armée d' Orient).² Οι τάφοι που ανέσκαψε ο Rey χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ., ενώ εντοπίστηκαν και κεραμοσκεπείς τάφοι Ρωμαϊκής περιόδου. Μισό αιώνα, περίπου, αργότερα, το 1964 η Μαρία Σιγανίδου και το 1974 η Αικατερίνη Ρωμιοπούλου, ανέσκαψαν η κάθε μία από έναν κιβωτιόσχημο τάφο των Ύστερων Κλασικών χρόνων στη Σταυρούπολη.³ Η τελευταία φάση της αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή ξεκίνησε το 1991 από την 16η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και συνεχίζεται μέχρι σήμερα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.⁴

1 Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

2 Rey 1927, 28–47· Λιούτας και Γκατζιδής 2012, 340.

3 Καραμανώλη-Σιγανίδου 1965· Ρωμιοπούλου 1989, 200.

4 Υπεύθυνοι για τις ανασκαφές στην περιοχή ήταν οι αρχαιολόγοι Κατερίνα Τζαναβάρη, Δημήτρης Γραμμένος, Αστέριος Λιούτας,

Πέρα από τον οικισμό της τράπεζας της Πολίχνης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι δύο νεκροπόλεις του οικισμού, λόγω της έκτασης και των ευρημάτων τους. Μεταξύ των τελευταίων, συγκαταλέγονται και πήλινες γυναικείες προτομές, ένα κτέρισμα το οποίο συναντούμε συχνά σε νεκροταφεία και άλλων οικισμών του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας.⁵

Στο κείμενο που ακολουθεί προσεγγίζουμε τις πήλινες προτομές μέσα από τα εικονογραφικά τους χαρακτηριστικά, τον χώρο εύρεσης και τη χρήση τους, κάνοντας παράλληλα μερικές προκαταρκτικές σκέψεις σχετικά με την ερμηνεία τους. Ξεκινώντας με μία σύντομη παρουσίαση του χώρου εύρεσης και των αρχαιολογικών ευρημάτων επιχειρείται η ένταξή τους στο ευρύτερο πλαίσιο των εθίμων ταφής του οικισμού της τράπεζας της Πολίχνης αλλά και των οικισμών του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου και, γενικότερα, της Μακεδονίας.

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Στην έκταση του σημερινού Δήμου Παύλου Μελά έχουν εντοπισθεί πλούσια αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία εκτείνονται χρονολογικά από τη Μέση Νεολιθική μέχρι και τη Βυζαντινή εποχή.⁶ Αρχαιότερος όλων είναι ο νεολιθικός οικισμός της Σταυρούπολης, ο οποίος έχει ερευνηθεί διεξοδικά με σωστικές ανασκαφές.⁷ Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ιδρύεται στα ΒΑ του νεολιθικού οικισμού μία νέα εγκατάσταση, στην *τούμπα της Πολίχνης* ή *τούμπα «Λεμπέτ»*. Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιφέρεια της τούμπας έφεραν στο φως κτίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, καθώς και μία αγροικία των Ύστερων Ρωμαϊκών χρόνων.⁸ Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου δημιουργήθηκε ένας ακόμη νέος οικισμός, στην κορυφή ενός τραπεζοσχημού λόφου νότια της τούμπας, ο οικισμός της *τράπεζας της Πολίχνης* (Εικ. 1). Αυτή είναι και η τελευταία γνωστή εγκατάσταση της ευρύτερης περιοχής μέχρι και τη δημιουργία της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο (315 π.Χ.), οπότε και εγκαταλείφθηκε η θέση, αν και όχι ολοκληρωτικά.⁹ Ο οικισμός της τράπεζας της Πολίχνης αποτέλεσε ένα από τα 26 «πολίσματα», τα οποία συνένωσε ο Μακεδόνας βασιλιάς για την δημιουργία της νέας πόλης.

Από την ανασκαφική έρευνα στην τράπεζα της Πολίχνης προέκυψαν πέντε οικοδομικές φάσεις με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τις αρχές του 9ου μέχρι τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.¹⁰ Αντίθετα, ο 11ος–10ος αι. π.Χ. αντιπροσωπεύονται μόνο από την κεραμική,¹¹ η οποία, φαίνεται πως ακολουθεί την ίδια εξέλιξη με αντίστοιχες θέσεις της ευρύτερης περιοχής.¹² Συγκεκριμένα, από τον 11ο–10ο αι. π.Χ. έχουμε όστρακα

Σταύρος Κώτσος και Πιάννης Καρλιάμπας.

5 Το 2017, στο πλαίσιο της διατριβής μου με τίτλο «Πήλινες γυναικείες προτομές των νεκροταφείων της τράπεζας της Πολίχνης. Μελέτη και ένταξη του υλικού στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και Θράκης», μου παραχωρήθηκε η άδεια μελέτης και δημοσίευσης των πήλινων γυναικείων προτομών των νεκροταφείων του οικισμού, με βασικό σκοπό την συγκριτική προσέγγιση των ευρημάτων της Πολίχνης με γνωστά παράλληλα από την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και Θράκης. Επιπλέον, στόχος της μελέτης μου είναι η διερεύνηση της ταύτισης των προτομών με συγκεκριμένες μορφές (ή μη), η χρονολόγησή τους και η εξέταση του ρόλου τους στις λατρευτικές και ταφικές πρακτικές των κατοίκων του πολισματος. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο κ. Αστέριο Λιούτα, Προϊστάμενο του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης (πρώην 16η ΕΠΚΑ), για την παραχώρηση του υλικού των προτομών από τα νεκροταφεία της τράπεζας της Πολίχνης.

6 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 317–18.

7 Γραμμένος και Κώτσος 2002.

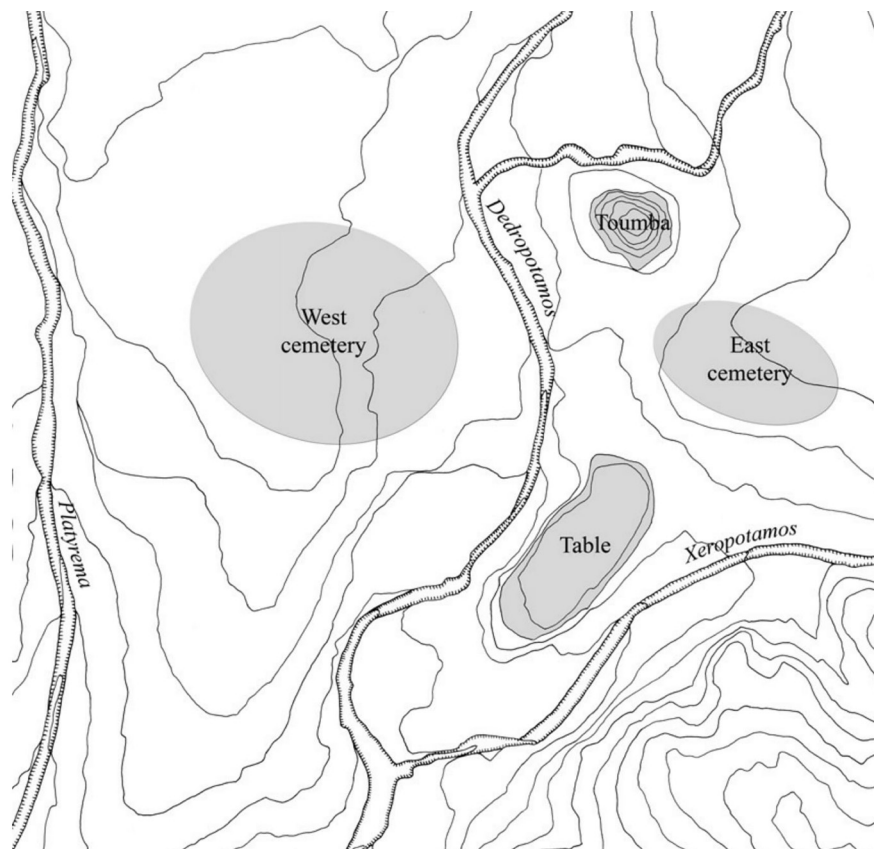
8 Κώτσος κ.ά. 2011, 255.

9 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 317–26.

10 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 320· Τζαναβάρη και Λιούτας 1993, 265.

11 Σε βάθος περίπου 4,50 μ. εντοπίστηκαν όστρακα ακόσμητης, χειροποίητης κεραμικής που χρονολογούνται τουλάχιστον στον 10ο αι. π.Χ.

12 Lioutas 2018, 215.

Εικ. 1. Οι αρχαιολογικές θέσεις και τα νεκροταφεία..

ακόσμητων χειροποίητων αγγείων, ενώ τον 9ο αι. εμφανίζονται τοπικά χειροποίητα και τροχήλατα αγγεία. Τον 8ο αι. εντοπίζονται τα πρώτα παραδείγματα τροχήλατων αγγείων με γεωμετρική διακόσμηση με ομόκεντρους κύκλους και ημικύκλια,¹³ τα πρώτα παραδείγματα ασημιζουσας κεραμικής με γραπτή γεωμετρική διακόσμηση,¹⁴ και ιωνίζουσες κύλικες,¹⁵ είτε ντόπιες είτε εισηγμένες, η παρουσία των οποίων φτάνει μέχρι τον 6ο αι. π.Χ. Στην περίοδο αυτή χρονολογούνται και επείσακτα αγγεία ευβοϊκών εργαστηρίων, γεγονός που δηλώνει την ύπαρξη ανταλλακτικού εμπορίου ή την μετακίνηση και εγκατάσταση στην περιοχή Ευβοέων.¹⁶ Τον 7ο αι. π.Χ. κυριαρχούν τα ντόπια αγγεία με γεωμετρική διακόσμηση,¹⁷ ενώ τον 6ο αι. τα αττικά και κορινθιακά αγγεία και οι ντόπιες μιμήσεις τους.¹⁸ Το σύνθετο πολιτισμικό προφίλ του οικισμού υποδηλώνεται από την ύπαρξη καρικής επιγραφής στη βάση αττικού μελαμβαφούς σκύφου (γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.) αλλά και από ένα αποσπασματικά σωζόμενο αιγυπτιακό ειδώλιο.¹⁹

13 Τζαναβάρη και Λιούτας 1993, 271· Τιβέριος 2012, 178.

14 Gimatzidis 2010, 101–5, 226–52· Παντή 2008, 86–8· Γιαματζίδης 1997, 59–66· Τιβέριος 1990, 322. Ο Τιβέριος (1991, 241) αναφέρει ως πιθανό κέντρο παραγωγής της ασημιζουσας κεραμικής την περιοχή της Αγχιάλου, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερα μεγάλες ποσότητες που βρέθηκαν από αυτή στην περιοχή.

15 Κεφαλίδου 2009, 46–7· Παντή 2008, 185–88· Τιβέριος 2012, 180.

16 Τζαναβάρη 2013, 208. Την παρουσία επείσακτης κεραμικής γεωμετρικών χρόνων, κυρίως από την Εύβοια, αναφέρει και ο Τιβέριος (1990, 322) στην Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου. Βλ. επίσης Τιβέριος κ.ά. 1994, 227· Τιβέριος κ.ά. 1995, 296· Σαριπανίδη 2013, 217.

17 Στις επιχώσεις του 7ου αι. π.Χ. στην τράπεζα της Πολίχνης δεν εντοπίζεται επείσακτη κεραμική (Τζαναβάρη 2013, 210).

18 Ο Τιβέριος (2012, 174) αναφέρει την πιθανή ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου σε μία περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου, όπου δούλευαν κεραμείς που είχαν μαθητεύσει στον αττικό Κεραμεικό και συγκεκριμένα στο εργαστήριο του Λυδού.

19 Τζαναβάρη 2013, 207.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Στην ευρύτερη περιοχή της τράπεζας της Πολίχνης πραγματοποιήθηκαν από την 16η ΕΠΚΑ πολλές σωστικές ανασκαφές, οι οποίες έφεραν στο φως δύο σημαντικά νεκροταφεία που σχετίζονται με τον οικισμό. Το ένα βρίσκεται 200 μ. δυτικά της τράπεζας, στην περιοχή Ομόνοια Σταυρούπολης, και εκτείνεται εντός των ορίων και στα νότια του νεολιθικού οικισμού, και το άλλο βρίσκεται στα βορειοανατολικά, στην περιοχή Ανθόκηποι της Πολίχνης, πάνω σε χαμηλό πλάτωμα και σε άμεση οπτική επαφή με τον οικισμό. Συμβατικά έχουν ονομασθεί Δυτικό και Ανατολικό νεκροταφείο αντίστοιχα. Στο Δυτικό νεκροταφείο αποκαλύφθηκαν ταφές που χρονολογούνται από την Εποχή του Σιδήρου μέχρι και τους Ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ στο Ανατολικό νεκροταφείο οι ταφές χρονολογούνται από την Αρχαϊκή μέχρι την Ελληνιστική περίοδο.²⁰

Το Δυτικό νεκροταφείο

Το Δυτικό νεκροταφείο, που είναι και το αρχαιότερο,²¹ είναι γνωστό από τις αρχές του 20ου αι., όταν ο Rey ανέσκαψε τάφους των Κλασικών, Ύστερων Κλασικών και Ρωμαϊκών χρόνων.²² Σε μεταγενέστερες έρευνες, το 1964 και 1974, αποκαλύφθηκαν τυχαία, στην οδό Δαγκλή²³ και Ωραιοκάστρου²⁴ αντίστοιχα, άλλοι δύο τάφοι των Ύστερων Κλασικών χρόνων, εντός των ορίων του νεολιθικού οικισμού.²⁵ Πρόκειται, λοιπόν, για έναν σύνθετα δομημένο χώρο που παρουσιάζει ποικιλία σε ταφικά έθιμα και ταφές. Η χρήση του ως νεκροταφείο αναπτύχθηκε σταδιακά από περισσότερους πυρήνες και σιγά σιγά επεκτάθηκε, χρησιμοποιώντας, κατά καιρούς και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, επιμέρους περιοχές της ίδιας έκτασης. Ακόμη, σε αρκετές περιπτώσεις, ο χώρος εγκαταλείφθηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο. Το μεγαλύτερο μέρος του νεκροταφείου έχει ερευνηθεί. Έχουν ανασκαφεί 1215 ταφές, οι περισσότερες χρονολογημένες στην Εποχή του Σιδήρου. Ανάμεσά τους και στα νότια αυτών έχουν βρεθεί διάσπαρτοι περίπου 350 τάφοι που χρονολογούνται από την Ύστερη Αρχαϊκή μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁶ Οι πρωιμότερες ταφές, χρονολογημένες στον 11ο αι. π.Χ., θα πρέπει να αντιστοιχούν στον οικισμό της τούμπας.

Συχνή πρακτική ταφής στην Εποχή του Σιδήρου είναι οι εγχυτρισμοί,²⁷ η ταφή, δηλαδή, σε τεφροδόχα αγγεία, κυρίως αμφορείς και οπισθότμητες πρόχους.²⁸ Η πρακτική αυτή συνηθίζεται και σε άλλους γειτονικούς οικισμούς, όπως στην Τούμπα²⁹ και τη Θέρμη,³⁰ αλλά και στη Χαλκιδική.³¹ Για την τοποθέτησή τους ανοιγόταν ένας απλός κυκλικός λάκκος, είτε, σπανιότερα, μία θήκη από τέσσερις λίθινες πλάκες, κάθετα τοποθετημένες ώστε να σχηματίζουν κιβώτιο. Κάποια από αυτά τα τεφροδόχα αγγεία καλύπτονταν με ένα χειροποίητο αγγείο τοποθετημένο ανάποδα, το οποίο ορισμένες φορές εντοπίστηκε *in situ*, ενώ συχνότερα ήταν πεσμένο στους ώμους του τεφροδόχου. Σε άλλες περιπτώσεις για την κάλυψη των τεφροδόχων χρησιμοποιήθηκαν στρογγυλές πέτρες. Τα κτερίσματα που προέκυψαν από τους εγχυτρισμούς είναι κυρίως σιδερένια εγχειρίδια, χάλκινα ή σιδερένια δαχτυλίδια, πόρπες, σφηκωτήρες, περόνες, βραχιόλια, πήλινες χάνδρες, μικρότερα αγγεία,

20 Lioutas 2018, 217.

21 Λιούτας κ.ά. 2003, 299.

22 Rey 1927, 28–47.

23 Καραμανώλη-Σιγανίδου 1965.

24 Ρωμιοπούλου 1973–1974.

25 Ρωμιοπούλου 1989, 200–18.

26 Λιούτας και Γκιούρα 1997, 322–24, για τις πρόδρομες εργασίες στο νεκροταφείο.

27 Lidell & Scott, λ. *ἐγ-χυτρίζω*: ρίχνω παιδιά σε πήλινο αγγείο.

28 Λιούτας 2013, 213.

29 Σουέρεφ 1997, 337.

30 Σκαρλατίδου 2009, 329· 1995.

31 Βοκοτοπούλου 1987, 284.

όπως χυτροειδή και κανθαρόσχημα αγγεία ή μόνωτα κύπελλα εγχώριας προέλευσης. Επίσης, συχνή είναι η παρουσία φιαλοσχημων αγγείων, με ποικιλία στο σχήμα του σώματός τους και στην τοποθέτηση των λαβών τους.

Στην ίδια περίοδο, πέρα από τους εγχυτρισμούς καύσεων, ακολουθούνταν και η πρακτική του ενταφιασμού σε λακκοειδείς τάφους. Πρόκειται για απλούς επιμήκεις λάκκους σκαμμένους στο φυσικό έδαφος. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση, χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό. Τα κτερίσματα των τάφων αυτών περιλαμβάνουν σιδερένια εγχειρίδια, πήλινα σφονδύλια, χάλκινα κοσμήματα, γυάλινες, χάλκινες και οστέινες χάνδρες, πήλινες φιάλες, μόνωτα κύπελα και μικρές οπισθόμητες πρόχους.

Στους ιστορικούς χρόνους ο λακκοειδής είναι, αναμφισβήτητα, ο δημοφιλέστερος τύπος τάφου, όπως συμβαίνει άλλωστε και σε άλλες νεκροπόλεις οικισμών του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου, όπως της Τούμπας, της Θέρμης και της Σουρωτής,³² αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας.³³ Στα νεκροταφεία της τράπεζας της Πολίχνης είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που οι λάκκοι φέρουν επένδυση στα τοιχώματά τους, ενώ κάποιες φορές, όταν η ταφή γίνεται σε νεκρική κλίνη,³⁴ εντοπίζονται οι βαθύνσεις για τα πόδια της κλίνης στις τέσσερις γωνίες του λάκκου. Ωστόσο, κατά τους Υστεροαρχαϊκούς χρόνους φαίνεται πως η προτίμηση στους απλούς λακκοειδείς τάφους φθίνει, με αποτέλεσμα άλλοι τύποι, όπως οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, να απαντούν συχνότερα.³⁵

Οι τάφοι των ιστορικών χρόνων του Δυτικού νεκροταφείου χρονολογούνται από την Ύστεροαρχαϊκή – Πρώιμη Κλασική μέχρι την Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο.³⁶ Οι ενταφιασμοί αφορούν σε ενηλίκους και παιδιά. Η τυπολογία τους περιλαμβάνει απλούς λακκοειδείς με σχιστολιθική κάλυψη, κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς, σαρκοφάγους, καύσεις, εγχυτρισμούς και ταφές σε πίθους.³⁷ Σπάνια είναι η περίπτωση καύσης του νεκρού που τοποθετούνταν σε νεκρική κλίνη, κάποιες φορές και μέσα στον τάφο.³⁸ Όσον αφορά τα κτερίσματα, σε αυτά περιλαμβάνονται ντόπια και εισηγμένα αγγεία από την Αττική και την Κόρινθο,³⁹ χάλκινα, ασημένια και σιδερένια κοσμήματα, αρυβαλλοειδή ληκύθια, σκυφίδια, πήλινες και οστέινες χάντρες, πήλινα ειδώλια, χάλκινα νομίσματα και 50 πήλινες γυναικείες προτομές. Οι τελευταίες προέρχονται από 23 ταφές και θα εξετασθούν αναλυτικά παρακάτω.

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε και το μοναδικό παράδειγμα ταφής αλόγου μέσα σε ένα ορθογώνιο σκάμμα. Ο σκελετός του αποκαλύφθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση, με τα μπροστινά και τα πίσω πόδια του λυγισμένα κοντά στο σώμα. Δε συνοδεύονταν από κανένα αντικείμενο της ιπποσκευής ούτε από κάποιο άλλο εύρημα,⁴⁰ με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για τη χρονολόγησή του.

Το Ανατολικό νεκροταφείο

Το Ανατολικό νεκροταφείο είναι μικρότερο σε μέγεθος από το Δυτικό και εκτείνεται σε χαμηλό πλάτωμα. Περιλαμβάνει 300 ταφές που χρονολογούνται από την Αρχαϊκή μέχρι την Ελληνιστική περίοδο και έχει ερευνηθεί σχεδόν σε όλη του την έκταση.⁴¹ Οι ταφικές πρακτικές που ακολουθούνται εδώ δε διαφέρουν από αυτές του Δυτικού νεκροταφείου. Οι περισσότερες ταφές γίνονται σε λακκοειδείς τάφους, που έχουν κάποιες φορές λίθινα τοιχώματα και φέρουν σχιστολιθική κάλυψη, ενώ δε λείπουν και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι καθώς

32 Παντή 2012, 466.

33 Ανδρόνικος 1988, 2· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2000, 480· Βοκοτοπούλου και Μοσχονησιώτη 1990, 414.

34 Lioutas 2018, 220.

35 Λιούτας 1998.

36 Lioutas 2018, 220–21.

37 Λιούτας κ.ά. 2003, 300· Παντή 2012, 468, σημ. 15, για ταφές σε πίθους.

38 Παντή 2012, 472.

39 Λιούτας κ.ά. 2003, 300.

40 Κώτσος κ.ά. 2011, 259, εικ. 5. Για ταφές αλόγων βλ. και Τρανταλίδου 2010, 55–124· Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2013.

41 Λιούτας κ.ά. 2003, 299· Λιούτας και Γκιούρα 1997, 322–23.

και οι σαρκοφάγοι. Επίσης, εντοπίστηκαν και τρεις ταφές σε τεφροδόχα αγγεία. Χαρακτηριστικό στοιχείο στο Ανατολικό νεκροταφείο είναι η πρακτική του ενταφιασμού με το κεφάλι του νεκρού προσανατολισμένο στα ανατολικά, ανεξαρτήτως φύλου.⁴² Τέλος, ανασκάφηκαν και παιδικές ταφές, συνήθως σε απλούς λακκοειδείς τάφους.

Αρκετές ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ στις κτερισμένες ταφές τα αντικείμενα που συνόδευαν το νεκρό δε φαίνεται να διέφεραν από αυτά του Δυτικού νεκροταφείου. Από τις σημαντικές ταφές του Ανατολικού νεκροταφείου αναφέρουμε, λόγω του πλούτου και της ποιότητας των κτερισμάτων, αλλά και της ιδιότητας του νεκρού, την ταφή ενός πολεμιστή σε μονολιθική σαρκοφάγο. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν πολλά και πλούσια κτερίσματα που περιελάμβαναν ένα δόρυ, δύο σιδερένια εγχειρίδια, δύο ρομβοειδή χρυσά επιστόμια με φυτικά μοτίβα, ένα μελαμβαφές κύπελλο και έναν ερυθρόμορφο σκύφο με παράσταση Νίκης που προσφέρει στεφάνι σε νεαρό άνδρα.⁴³

Γενικότερα, οι ταφές του Ανατολικού νεκροταφείου ήταν κτερισμένες με κεραμικά σκεύη και, σπανιότερα, μεταλλικά αντικείμενα. Σημειώνεται η συχνή παρουσία μελαμβαφών σκύφων, μικρών ληκυθίων, χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων και σε μικρότερο ποσοστό, ασημένιων και χρυσών. Επίσης, μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγονται 59 πήλινες γυναικείες προτομές, οι οποίες προέρχονται από 23 ταφές, επαναλαμβάνοντας την ίδια τάση που παρατηρήθηκε στο Δυτικό νεκροταφείο.

ΟΙ ΠΗΛΙΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΧΝΗΣ

Κατά την ανασκαφή του Δυτικού και Ανατολικού νεκροταφείου της Πολίχνης διαπιστώθηκε, όπως συμβαίνει και σε άλλες νεκροπόλεις του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου,⁴⁴ η πρακτική της κτερίσης με πήλινες γυναικείες προτομές. Στους τάφους που ανασκάφηκαν στα δύο νεκροταφεία εντοπίστηκαν συνολικά 109 προτομές, κάποιες σε θραύσματα. Ωστόσο, μεγάλο μέρος του υλικού διατηρήθηκε σε πολύ καλή κατάσταση, γεγονός που βοηθάει στην λεπτομερή εξέταση των εικονογραφικών και διακοσμητικών τους στοιχείων.

Κατασκευή–Τυπολογία

Οι πήλινες γυναικείες προτομές των νεκροταφείων της τράπεζας της Πολίχνης, σχεδόν όλες κατασκευασμένες με τη χρήση μήτρας, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα προτομών των Ύστερων Κλασικών και Πρώιμων Ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 2, 3, 4). Αντίστοιχα παραδείγματα προτομών έχουν εντοπισθεί και σε νεκροταφεία οικισμών της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της Θράκης, και καταδεικνύουν την ύπαρξη μίας κοινής παράδοσης αναφορικά με τα τυπολογικά και εικονογραφικά χαρακτηριστικά των μορφών.⁴⁵

Όσον αφορά τον τύπο τους είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, προτομές-μπούστα χωρίς διαμορφωμένη την πίσω όψη,⁴⁶ δηλαδή μορφές που εικονίζονται μετωπικά μέχρι περίπου το ύψος της μέσης. Πρόκειται για τον πιο διαδεδομένο τύπο πήλινων προτομών, τα πρωιμότερα παραδείγματα του οποίου χρονολογούνται στις

42 Lioutas 2018, 222.

43 Lioutas 2018, 223.

44 Μοσχονησιώτου 1988, 288· Τσακάλου-Τζαναβάρη 1989, 310· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992, 373· 2009, 441· Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 1995, 315· Τζαναβάρη 1996, 467· Σουέρεφ και Ματθαίου 1998, 233· Σουέρεφ και Χαβέλα 1999, 125· Αλλαμανή κ.ά. 1999, 159· Τζαναβάρη και Φίλης 2003, 162· Σουέρεφ 2004, 330· 2009, 352, 356· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2005, 202· Παππά κ.ά. 2007, 278· Αλλαμανή-Σουρή 2008, 359· Σκαρλατίδου 2009, 337.

45 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 235–46.

46 Merker 2000, 73.

Εκ. 2. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 137, τάφος 409 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 3. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 1235, τάφος 231 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 4. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 1181, τάφος 7 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 5. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΘΣ 1269, τάφος 10 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 6. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή μέσα σε ανάγλυφο πλαίσιο ΘΣ 1238, τάφος 231 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο). Εκ. 7. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή μέσα σε ανάγλυφο πλαίσιο ΘΣ 1258, τάφος 135 (ΕΦΑΠΟΘ, αδημοσίευτο).

αρχές του 5ου αι. π.Χ. ενώ συνεχίζεται μέχρι την όψιμη Ελληνιστική εποχή.⁴⁷ Επιπλέον, από το σύνολο της Πολίχνης δε λείπουν και οι ολόγλυφες προτομές-μπούστα (Εικ. 5), ωστόσο εντοπίζονται σπανιότερα. Τέλος, από το Δυτικό νεκροταφείο του οικισμού προέκυψαν και δύο παραδείγματα ενός σπάνιου τύπου προτομής, στα οποία η μορφή προβάλλει μέσα από τετράπλευρο πλαίσιο (Εικ. 6, 7). Ένας παρόμοιος τύπος είναι γνωστός από την Πέλλα,⁴⁸ με τη διαφορά ότι στις προτομές της Πολίχνης το τετράπλευρο πλαίσιο είναι ανάγλυφα διαμορφωμένο.

Το ύψος των προτομών ποικίλει από 10 έως 22 εκατοστά περίπου. Οι περισσότερες προτομές-μπούστα χωρίς διαμορφωμένη πίσω όψη παρουσιάζουν ομοιομορφία στα επιμέρους εικονογραφικά χαρακτηριστικά τους. Οι μορφές εικονίζονται μετωπικά, το κεφάλι τους κλίνει ελαφρώς προς τα κάτω και τα χέρια τους, τις

47 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 57' Αχειλαρά 2000, 142' Chryssanthaki-Nagle 2006, 14.

48 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 239, Ομάδα Α9, αρ. 139, εικ. 175, 678.

περισσότερες φορές, είναι λυγισμένα στο ύψος των αγκώνων και ακουμπούν στο στήθος,⁴⁹ ενώ δε λείπουν και τα παραδείγματα όπου τα χέρια των μορφών πέφτουν παράλληλα με το σώμα τους. Φορούν, συνήθως, χιτώνα (χειριδωτό, που άλλοτε δημιουργεί απόπτυγμα και άλλοτε όχι, ή αχειριδωτό), και μιάτιο, το οποίο ενίοτε καλύπτει ολόκληρους τους βραχίονες, αφήνοντας ακάλυπτους μόνο τους καρπούς των χεριών και άλλοτε οι βραχίονες μένουν ορατοί. Το μιάτιο, συνήθως, τυλίγεται σφιχτά γύρω από το σώμα τους, αφήνοντας κάποιες φορές ορατό το πάνω μέρος του χιτώνα ή μπορεί να πέφτει πίσω από το κεφάλι της μορφής, στην πλάτη της, και να ακολουθεί το περίγραμμα των βραχιόνων της. Στο κεφάλι φορούν, τις περισσότερες φορές, στεφάνες, οι οποίες έχουν διάφορες μορφές (πόλος-στεφάνη,⁵⁰ ταινιωτή, δισκόμορφη κ.ά., ψηλή ή χαμηλή) και ενίοτε στολίζονται με γραπτό ή πλαστικό διάκοσμο. Από τη στεφάνη που φέρουν στο κεφάλι μπορεί να εξαρτάται το μιάτιο ή το επίβλημα που ολοκληρώνει το ένδυμά τους. Τα μαλλιά των μορφών διαμορφώνονται, συνήθως, γύρω από το πρόσωπό τους. Χωρίζονται στη μέση και περιβάλλουν το περίγραμμα του μετώπου σε σειρές οριζόντιων βοστρύχων, αφήνοντας ακάλυπτα τα αυτιά ή μπορεί και να καταλήγουν επάνω στους ώμους της μορφής, έχοντας διαφορετική διαμόρφωση. Συνήθως, φορούν κοσμήματα (βραχιόλια, περιδέραια και σκουλαρίκια), τα οποία αποδίδονται είτε πλαστικά, με τη χρήση επίθετου πηλού, είτε γραπτά. Οι μορφές κρατούν στα χέρια διάφορα αντικείμενα –προσφορές– όπως άνθη, καρπούς, πουλιά, ακόμα και μικρά αγγεία (φιάλες).

Μόλις δύο παραδείγματα ολόγλυφων προτομών εντοπίζονται στα δύο νεκροταφεία του οικισμού. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται στα τέλη του 4ου/αρχές 3ου αι. π.Χ., είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους και συνεχίζεται μέχρι και το 2ο αι. π.Χ.⁵¹ Έχοντας διαμορφωμένη την πίσω όψη τους, οι ολόγλυφες προτομές μπορούσαν να τοποθετηθούν σε οριζόντιες επιφάνειες.⁵² Στις προτομές της Πολίχνης οι μορφές εικονίζονται μετωπικά, μέχρι το ύψος της μέσης περίπου, και τα χέρια τους πέφτουν παράλληλα με τον κορμό. Η μία γυναικεία προτομή εικονίζεται γυμνή. Το κεφάλι της πλαισιώνεται από τα μαλλιά, τα οποία, χωρισμένα στη μέση, διαμορφώνονται πάνω από το μέτωπο με παράλληλους οριζόντιους κυματιστούς βοστρύχους, με χρήση βαθιάς χάραξης. Φέρονται προς τα πλάγια και μαζεύονται στην κορυφή της κεφαλής, δημιουργώντας μία τριγωνική απόληξη (πιθανόν λαμπάδιον). Στο μέτωπο διακρίνεται ανάγλυφη ταινία, που περνά μπροστά από τα αυτιά. Η δεύτερη γυναικεία προτομή αυτού του τύπου από την Πολίχνη (Εικ. 5) φορά λεπτό χιτώνα που δημιουργεί τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό. Το πρόσωπο της πλαισιώνεται από τα μαλλιά, που, χωρισμένα στη μέση, διατάσσονται σε δύο ομάδες βοστρύχων και μαζεύονται ψηλά στην κορυφή του κεφαλιού σε κότσο που έχει σχήμα πεταλούδας. Κεφαλόδεσμος, που στερεώνεται μπροστά με ένα (πιθανόν) στρογγυλό κόσμημα, συγκρατεί τα μαλλιά περιμετρικά του κεφαλιού. Έπειτα πέφτουν με μακριούς πλοκάμους, αγκαλιάζοντας, μέχρι το επάνω μέρος, τους ώμους.

Τα δύο παραδείγματα προτομών που προβάλλουν μέσα από τετράπλευρο, ανάγλυφα διαμορφωμένο, πλαίσιο είναι μοναδικά για την Πολίχνη. Και στα δύο, η κεντρική γυναικεία μορφή, προβάλλει μέσα από ναόσχημη κατασκευή, η οποία διαμορφώνεται από δύο κίονες που συγκρατούν αετωματική επίστεψη (Εικ. 6, 7). Στο ένα παράδειγμα (Εικ. 7), η κεντρική μορφή πλαισιώνεται από δυο μικρότερες, όρθιες, ανδρικές μορφές που γέρνουν πάνω της, ακουμπώντας τα μικρά τους κεφάλια στο κεφάλι της και «πατώντας» πάνω στους ώμους της. Η χαρακτηριστική προβολή του κορμού των γυναικείων μορφών καθώς και το μεγαλύτερο μέγεθος τους σε σχέση με τα περιφερειακά εικονογραφικά στοιχεία (ανδρικές μορφές, κίονες, επίστεψη), έχουν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία διαφόρων επιπέδων και την επίτευξη βάθους στη σύνθεση. Η ταύτιση των εικονιζόμενων μορφών με θεούς είναι πιο βέβαιη, εξαιτίας του συνόλου της παράστασης με το ναόσχημο φόντο. Ιδιαίτερα για το

49 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 58.

50 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2016, 820, για τον όρο πόλος-στεφάνη· Merker 2000, 74, 111, C251–C255, πιν. 21· Chryssanthaki-Nagle 2006, 25· Θέμελης και Τουράσoglou 1997, 113 (η προτομή φέρει πόλο και καλύπτρα), 120 (η προτομή φέρει καλύπτρα και στεφάνη). Βοκοτοπούλου 1990, 44, 68.

51 Τζαναβάρη 2014, 336· Κόρτη-Κόντη 1994, 134, αρ. 153 (τέλος 2ου αι. π.Χ.). Για τις ολόγλυφες προτομές-μπούστα από τη Morgantina βλ. Bell 1981, 48–51.

52 Muller 1996, 497, αρ. 117.

Εικ. 8. Ανατολικό νεκροταφείο. Πήλινη γυναικεία προτομή ΜΘ 33680, τάφος 3 (ΑΜΘ, αδημοσίευτο)..

παράδειγμα, στο οποίο η κεντρική γυναικεία μορφή πλαισιώνεται από δύο μικρότερες, ανδρικές, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι πρόκειται για την Αφροδίτη που πλαισιώνεται από δύο Ερωτιδείς, ένα μοτίβο που είναι γνωστό στην Όλυνθο, ήδη, από τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ.⁵³

Σχεδόν σε όλες τις προτομές των νεκροταφείων της Πολίχνης διατηρήθηκαν ίχνη του λευκού επιχρίσματος, με το οποίο καλύπτονταν όλη η επιφάνεια τους. Ωστόσο, δε λείπουν τα παραδείγματα όπου το επίχρισμα διατηρήθηκε σε παχιά στρώση. Πάνω σε αυτό τοποθετήθηκαν τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν για τον χρωματικό διάκοσμο των ρούχων και των μαλλιών των μορφών, αλλά και για να τονιστούν οι λεπτομέρειες και τα χαρακτηριστικά τους (Εικ. 8). Τις περισσότερες φορές, χρησιμοποιήθηκε το κόκκινο και το κίτρινο χρώμα για το χρωματισμό του χιτώνα και του ιματίου και το κίτρινο χρώμα για τα μαλλιά. Ωστόσο, δε λείπουν τα παραδείγματα όπου τα μαλλιά της μορφής είναι κόκκινα ή καστανά. Επίσης, κίτρινο και, σπανιότερα, κόκκινο χρώμα χρησιμοποιήθηκε για τα κοσμήματα, ενώ με κόκκινο χρώμα χρωματίζονταν τα χείλη των μορφών. Για να δηλωθεί η γυναικεία επιδερμίδα χρησιμοποιήθηκε ροδαλό χρώμα, που τις περισσότερες φορές διακρίνεται στο πρόσωπο των προτομών.

Συμφραζόμενα

Οι προτομές της Πολίχνης εντοπίστηκαν σε κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους και των δύο νεκροταφείων του οικισμού. Ο αριθμός των προτομών που βρέθηκαν στις ταφές ποικίλει ανά περίπτωση, καθώς μπορεί να κυμαίνεται από μία έως και δώδεκα προτομές μέσα στον ίδιο τάφο. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι το γεγονός ότι σε περιπτώσεις που έχουμε περισσότερες από μία προτομές, αυτές μπορεί να διαφέρουν ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους αλλά και ως προς το μέγεθός τους, κάτι που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες νεκροπόλεις της Μακεδονίας.⁵⁴ Ωστόσο, δε λείπουν και τα παραδείγματα κτέρισης του ίδιου τάφου με προτομές όμοιου τύπου, κάποιες φορές μάλιστα κατασκευασμένες και από την ίδια μήτρα.

Ποικιλία παρατηρείται και στο σημείο εύρεσής τους στο εσωτερικό των λάκκων. Κάποιες προτομές εντοπίστηκαν επάνω στο σκελετό ή σε επαφή με αυτόν (π.χ. αριστερά και δεξιά του κρανίου, επάνω στους ώμους και τους βραχίονες, επάνω στη λεκάνη ή στα μηριαία οστά), ενώ άλλες βρέθηκαν πεσμένες μακριά από το νεκρό. Πιθανόν κάποιες να ήταν αναρτημένες στα τοιχώματα των τάφων, όπως έχει προταθεί εξ αιτίας

53 Robinson 1933, πιν. 30, αρ. 248 (α' μισό 4ου αι. π.Χ.)· 1952, αρ. 20, πιν. 14 (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.), αρ. 21, πιν. 15 (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.).

54 Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990, 128–29.

των οπών ανάρτησης που έχουν όλες, είτε στο άνω τμήμα του κεφαλιού είτε σε πρόσθετο πήλινο μέλος προσαρτημένο πίσω από το κεφάλι, και αργότερα να έπεσαν στο εσωτερικό του.⁵⁵ Την υπόθεση αυτή ενισχύει και η ανεύρεση σιδερένιων καρφιών στο εσωτερικών ορισμένων λάκκων.

Οι ταφές στις οποίες εντοπίστηκαν προτομές ήταν γυναικείες και παιδικές⁵⁶ (Εικ. 9, 10). Η πρακτική της τοποθέτησης πήλινων γυναικείων προτομών σε τέτοιου είδους ταφές είναι γνωστή στη Μακεδονία, και όπως θα δούμε παρακάτω, πιθανόν σχετίζεται με την ερμηνεία των μορφών αυτών. Όσον αφορά τις παιδικές ταφές, αν και τις περισσότερες φορές υποθέτουμε ότι πρόκειται για μικρά κορίτσια ή κορίτσια στην προεφηβική περίοδο της ζωής τους,⁵⁷ που δεν είχαν ακόμη δημιουργήσει οικογένεια,⁵⁸ η αναγνώριση του φύλλου είναι ιδιαίτερα δύσκολη.⁵⁹

9.

10.

Εικ. 9. Δυτικό νεκροταφείο. Τάφος 56, ταφή ενήλικου (ανασκαφική φωτογραφία). Εικ. 10. Δυτικό νεκροταφείο. Τάφος 60, παιδική ταφή (ανασκαφική φωτογραφία)..

55 Βοκοτοπούλου 1990, 35–49, για την ανάρτηση των πήλινων γυναικείων προτομών στα τοιχώματα των τάφων.

56 Σκαρλατίδου 1996. 2001–2004β' 2006. 2009, 340, εικ. 20' Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2005, 202' Τζαναβάρη και Φίλης 2002. 2003, 158, εικ. 6' Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 120, Ε26, Ε27 πιν. 13' Τζαναβάρη 1996, 467–68' 2001–2004α' 2001–2004β' Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1999.

57 Ενδεικτικά, Τζαναβάρη και Φίλης 2002' Σκαρλατίδου 2001–2004α.

58 Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2010, 170–71.

59 Ενδεικτικά, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1995, 315' 1999, 772' Σκαρλατίδου και Ιγνατιάδου 1996, 484' Λαζαρίδου και Μοσχονησιώτου 1998' Λαζαρίδη 1990' Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1999.

Χρονολόγηση

Στις πήλινες γυναικείες προτομές των νεκροταφείων της τράπεζας της Πολίχνης αναγνωρίζεται η πλειονότητα των γνωστών τύπων του 4ου αι. π.Χ., με επιμέρους διαφοροποιήσεις σε δευτερεύοντα εικονογραφικά και διακοσμητικά στοιχεία. Ωστόσο, δε λείπουν και οι πρωτότυπες συνθέσεις, όπως τα δύο παραδείγματα των προτομών που προβάλλουν μέσα από τετράπλευρο πλαίσιο ανάγλυφα διακοσμημένο. Ειδικότερα, στη χρονολόγηση των περισσότερων προτομών της Πολίχνης στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. συνηγορεί και η χρονολόγηση των υπόλοιπων κτερισμάτων των τάφων και κυρίως της κεραμικής. Ωστόσο, είναι πιθανόν, με βάση τα συμφραζόμενα, κάποιες ταφές να χρονολογούνται μερικές δεκαετίες νωρίτερα, πάντα όμως μέσα στον 4ο αι. π.Χ., πιθανόν, στο α' μισό του.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΠΡΟΤΟΜΩΝ

Η χρήση των προτομών ως κτερίσματα στους τάφους είναι κοινή ταφική πρακτική στη Μακεδονία από τα μέσα του 6ου αι. και μέχρι τον 2ο αι. π.Χ.⁶⁰ Αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου συνόλου κτερισμάτων γυναικείων και παιδικών ταφών όλων των τύπων. Ωστόσο, όπως προκύπτει από την ανασκαφική έρευνα, οι προτομές αποτελούν εύρημα όχι μόνο των νεκροταφείων, αλλά και δημόσιων και οικιακών ιερών, καθώς και οικιστικών συνόλων.⁶¹

Η ερμηνεία των προτομών είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει απασχολήσει σημαντικά την έρευνα. Η αναγνώριση συγκεκριμένων μορφών έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα δύσκολη, με την πλειονότητα των ερευνητών να υποστηρίζει την απεικόνιση θεϊκών μορφών, όπως της Αφροδίτης, της Δήμητρας, της Περσεφόνης, της Ήρας, της Κυβέλης,⁶² ενώ μικρότερη απήχηση έχει, προς το παρόν, η άποψη ότι οι προτομές απεικονίζουν θνητές μορφές, όπως π.χ. την αναθέτρια στα ιερά ή την ίδια τη νεκρή στους τάφους. Σύμφωνα με την τελευταία άποψη, οι προτομές στις οικίες θα μπορούσαν να απεικονίζουν την κυρίαρχη γυναικεία μορφή του εκάστοτε νοικοκυριού ή να έχουν ρόλο διακοσμητικό.

Ερμηνείες προτομών με βάση των εντοπισμό τους στα ιερά

Οι προτομές αποτελούν ένα από τα πιο συχνά αναθήματα στα ιερά γυναικείων θεοτήτων.⁶³ Ωστόσο, απαντούν και σε ιερά όπου η κύρια λατρευόμενη θεότητα είναι ανδρική, όπως το ιερό του Δάρρωνα στην Πέλλα,⁶⁴ του Άττη στην Αμφίπολη,⁶⁵ του Απόλλωνα στη Ζώνη,⁶⁶ ο ναός του Διονύσου στη Μαρώνεια⁶⁷ κ.α.

60 Χαρακτηριστική είναι η απουσία των προτομών στους μακεδονικούς τάφους, τουλάχιστον σε αυτούς που βρέθηκαν ασύλητοι (Chryssanthaki-Nagle 2006, 18).

61 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 61· Chryssanthaki-Nagle 2006, 12.

62 Robinson 1931, 1· 1952, 72· Δάφφα-Νικονάνου 1973, 112–16· Croissant 1983, 2–5· Ζαφειροπούλου 1985, 66–71· Uhlenbrock 1988, 139· Αχειλαρά 2000, 142–43· Mallios 2004, 249· Chryssanthaki-Nagle 2006, 26· Τζαναβάρη 2014, 341–44· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 246.

63 Ενδεικτικά, Ιερό Δήμητρας στο Δίον (Παντερμαλής 1997)· Ιερό της Μητέρας των θεών Κυβέλης στις Αιγές (Δρούγου 1990)· Ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000)· Ιερό της Μητέρας των θεών στη Λευκόπετρα (Στεφανή 2013).

64 Χρυσοστόμου 1996–1997· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 99. 2003, 53, εικ. 80.

65 Λαζαρίδης 1994, 52.

66 Παρδαλίδου 2015, 749–62.

67 Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 2012, 124–26.

Την κυρίαρχη άποψη ότι προτομές αποτελούν την απεικόνιση χθόνιων θεοτήτων που σχετίζονται με την γονιμότητα και την αναγέννηση και προστατεύουν τους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο, ενισχύουν τόσο τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά τους (στάση σώματος, ενδύματα, πόλοι, στεφάνες), όσο και ο συντηρητισμός που τις χαρακτηρίζει. Μάλιστα, σε αυτά βασίζεται, τις περισσότερες φορές και η ταύτισή τους με συγκεκριμένες γονιμικές θεότητες.

Αρχικά θεωρήθηκε ότι η μορφή που αποδίδεται δεν ήταν άλλη από την Δήμητρα ή την Περσεφόνη την στιγμή της *ανόδου*.⁶⁸ Το καλυμμένο κεφάλι των μορφών και η συντηρητική-αυστηρή τους στάση, οδήγησε στην ταύτιση με μία μητρική μορφή, η οποία θα μπορούσε να είναι η θεά Δήμητρα. Από την άλλη, το γεγονός ότι οι προτομές απεικονίζονται από τη μέση και πάνω, θα μπορούσε να υποδηλώνει την άνοδο της Κόρης από τον Άδη, με το κάτω μισό του σώματός της ακόμα μέσα στη γη. Ωστόσο, αυτή η άποψη δεν μπορεί να γίνει αβίαστα αποδεκτή, καθώς στην αγγειογραφία υπάρχουν και άλλες γυναικείες θεές που εικονίζονται μόνο με το άνω μισό μέρος του σώματός τους πάνω από το έδαφος, όπως η Γαία, π.χ. στον μύθο της γέννησης του Εριχθονίου⁶⁹ και η θεά Αφροδίτη.⁷⁰

Επίσης, στην πορεία της έρευνας αλλά και με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, διαπιστώθηκε ότι πήλινες γυναικείες προτομές αποτέλεσαν αναθήματα σε ιερά και άλλων γυναικείων θεοτήτων, όπως της Αφροδίτης, της Αρτέμιδος, της Αθηνάς, της Κυβέλης, χωρίς μάλιστα να παρουσιάζουν καμία διαφορά στα εικονογραφικά τους χαρακτηριστικά. Από την άλλη, στο Θεσμοφόριο της Πέλλας οι προτομές απουσιάζουν, ενώ πολλά ειδώλια που βρέθηκαν εκεί δεν μπορούν να σχετισθούν με απόλυτη βεβαιότητα με την κύρια τιμώμενη θεότητα.⁷¹

Επιπροσθέτως, όταν μία προτομή εντοπίζεται σε ιερό δεν είναι απαραίτητο να απεικονίζει την εκάστοτε τιμώμενη θεότητα, καθώς είναι πιθανό να απεικονίζεται κάποια άλλη που συλλατρευόταν στο ιερό. Αποδεδειγμένη, εξάλλου, είναι η συλλατρεία της Δήμητρας στο ιερό της στο Δίον⁷² και στην Πέλλα.⁷³

Η προσπάθεια της ταύτισης των προτομών είναι αρκετά δύσκολη διαδικασία και σε καμία περίπτωση δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την ερμηνεία της μορφής ως Δήμητρα ή Περσεφόνη. Αντίστροφα, ούτε η ανεύρεση προτομών σε ένα ιερό συνεπάγεται την ταύτιση του τεμένους ως ιερού χώρου λατρείας συγκεκριμένων θεοτήτων. Παράλληλα, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα η ομοιομορφία των εικονογραφικών χαρακτηριστικών των προτομών να ήταν ηθελμένη, ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται ως αναθήματα σε μεγαλύτερο αριθμό γυναικείων θεοτήτων.⁷⁴

Βοηθητικό στοιχείο στην προσπάθεια αναγνώρισής τους αποτελούν οι «προσφορές», τα αντικείμενα που κρατούν οι προτομές στα χέρια τους (άνθη, καρποί, ζώα, αγγεία κ.ά.), στα οποία αναγνωρίζονται χαρακτηριστικά σύμβολα θεοτήτων. Για παράδειγμα, μία προτομή με άνθος, περιστέρι ή αλάβαστρο είναι πιθανότερο να ταυτιστεί με την Αφροδίτη, ενώ, όταν η μορφή κρατά ρόδι, με την Ήρα, μήλο με τη Δήμητρα κ.τ.λ.

Αντίθετοι στην επικρατούσα άποψη για τη θεϊκή υπόσταση των προτομών, ήδη από τη δεκαετία του 1930, οι Christian Blinkenberg και Karl Kinch⁷⁵ υποστήριξαν πως οι προτομές αποτελούν συντμήσεις ολόκληρων ειδωλίων και τις ταύτισαν με θνητές μορφές αναθετών και λατρευτών. Η άποψη αυτή ήρθε ξανά στο προσκήνιο τα τελευταία χρόνια με τις δημοσιεύσεις για το Θεσμοφόριο⁷⁶ και το Αρτεμίσιο της Θάσου,⁷⁷ καθώς και για το ιερό της Αρτέμιδος στο Δυρράχιο.⁷⁸ Και στα τρία ιερά το μεγαλύτερο μέρος των πήλινων γυναικείων προτομών

68 Heuzey 1883, 229· Pottier 1890, 61–2.

69 LIMCIV: 171–77, λ. «Gé». Chryssanthaki-Nagle 2006, 26.

70 Bérard 1974, 153, 160.

71 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814–15.

72 Πινγιάτογλου 1992, 227.

73 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 814.

74 Chryssanthaki-Nagle 2006, 28–9.

75 Blinkenberg και Kinch 1931, 36, 588–90.

76 Muller 1996, 497· Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 242–3· Maffre 2010, 537–8.

77 Aubry κ.ά. 2014, 671, 682.

78 Muller και Tartari 2006, 65–92· Muller κ.ά. 2009.

ταυτίστηκε με τις μορφές των αναθετριών και όχι της θεότητας που λατρεύονταν στο ιερό. Στις περιπτώσεις αυτές, τα αντικείμενα που κρατούν οι προτομές στα χέρια τους θα μπορούσαν να μεταφραστούν ως προσφορές ή «αγάλματα» που προσφέρονται από την αναθέτρια στη θεά.

Ερμηνεία προτομών με βάση τον εντοπισμό τους σε ταφές

Όσον αφορά τις πήλινες γυναικείες προτομές που εντοπίζονται στους τάφους, φαίνεται πως, ακόμη και ως κτερίσματα, διατηρούν τον αναθηματικό τους χαρακτήρα και θα μπορούσαν, με σχετική ασφάλεια, να ταυτιστούν με χθόνιες θεότητες, οι οποίες προστάτευαν τον νεκρό. Το ότι δεν εντοπίζονται ανεξαιρέτως σε όλα τα ταφικά σύνολα, όπως λ.χ. τα κεραμικά αγγεία, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο της κτερίσης, αλλά επιπρόσθετο και προαιρετικό.⁷⁹ Επιπροσθέτως, η παρουσία των οπών ανάρτησης δείχνει ότι οι μορφές κατασκευάζονταν ώστε να αναρτηθούν σε κάποιο τοίχο, δέντρο ή λόφο.⁸⁰ Η ίδια πρακτική ανάρτησης των προτομών φαίνεται πως ακολουθήθηκε και για τις προτομές που βρέθηκαν σε τάφους, όπως υποδηλώνουν τα σιδερένια καρφιά που έχουν βρεθεί πεσμένα μέσα σε τάφους, από τα οποία κρέμονταν τα κτερίσματα,⁸¹ και όπως μαρτυρά η γραπτή παράσταση κρεμασμένης προτομής στον τάφο Π της Αίνειας.⁸²

Ως ένα επιχείρημα υπέρ της ταύτισης των προτομών με χθόνιες γυναικείες θεότητες, ειδικά για την υπό εξέταση περιοχή, μπορεί να αναφερθεί η λατρεία της χθόνιας Αφροδίτης στη Μακεδονία. Πρόκειται για μία θεότητα που συνδυάζει τα χαρακτηριστικά της Αφροδίτης και της Περσεφόνης, με τις υποστάσεις των δύο αυτών θεοτήτων να συνδέονται μεταξύ τους.⁸³ Με τη θεά Αφροδίτη έχουν ταυτιστεί πήλινες γυναικείες προτομές που βρέθηκαν σε τάφους στην Αίνεια, τη Λητή και την Άκανθο,⁸⁴ και το πρόσωπό της αναγνωρίζεται στις πήλινες γυναικείες προτομές του Ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας και του Δυτικού νεκροταφείου του Αρχοντικού.⁸⁵ Τα προσωνόμια της θεάς που σχετίζονται με τη χθόνια υπόστασή της είναι *επιτυμβία*, *επιτυμβία*, *τυμβωρύχος*, *μελαινίς*, ενώ έχει ταυτισθεί με την *Πασικράτα* της Δημητριάδας⁸⁶ και η λατρεία της μαρτυρείται και από τους αρχαίους συγγραφείς.⁸⁷

Αν και η ευρύτερα αποδεκτή άποψη αναγνωρίζει στις μορφές αυτές γυναικείες, και ειδικότερα χθόνιες θεότητες που προστατεύουν τη νεκρή στον Κάτω Κόσμο, ωστόσο, δε λείπουν και οι απόψεις που αναγνωρίζουν στις προτομές των τάφων άλλοτε την ίδια τη νεκρή⁸⁸ και άλλοτε μορφές από το οικογενειακό της περιβάλλον.⁸⁹ Η παρουσία των προτομών στους τάφους των άωρων κοριτσιών θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη της κοινωνικής κατάστασης της νεκρής, σηματοδοτώντας ότι έφυγε από τη ζωή σε νεαρή ηλικία, πριν προλάβει να ζήσει το γάμο και τη μητρότητα. Είναι πιθανόν, λοιπόν, να απεικονίζουν τη νεκρή σε μία φάση της ζωής της που δεν πρόλαβε να ζήσει και να σηματοδοτούν τη μετάβαση από τον κόσμο της νεαρής κοπέλας στον κόσμο της γυναίκας, μία μετάβαση που δεν πρόλαβε να γίνει.

Εξεταζόμενα κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα, τα εικονογραφικά στοιχεία των προτομών, όπως η στάση του σώματος, τα ενδύματά τους και οι προσφορές που κρατούν, θα μπορούσαν να ενισχύσουν τη θεωρία αυτή. Όσον αφορά τα ενδύματα, είναι γεγονός ότι τα περισσότερα από αυτά συμβάλουν στην ταύτιση των

79 Robinson 1952, 43· Chrysanthaki-Nagle 2006, 18. Η Τσακάλου-Τζαναβάρη (2002, 52) αναφέρει ότι στο νεκροταφείο της Βέροιας οι κτερισμένες με πήλινα ειδώλια ταφές είναι πολύ λίγες σε σχέση με τον αριθμό των ανεσκαμμένων τάφων.

80 Croissant 1983, 1.

81 Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 168–69· Τζαναβάρη 1996, 467–68.

82 Βοκοτοπούλου 1990, 40.

83 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 251· 2011, 163–64.

84 Βοκοτοπούλου 1990, 40 (Αφροδίτη Ανθεία)· Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 145· Καλτσάς 1998, 69–70, αρ. 15, προτομή 1113, πιν. 70γ, 269.

85 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014, 223–25, 245–46· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2010, 170, σημ. 11.

86 Stamatopoulou 2014.

87 Κόρτη-Κόντη 1994, 75· Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 251–52· 2017, 36.

88 Μοσχονησιώτου 1989, 352· Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά. 2005, 201.

89 Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 244· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2000, 480· Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1990, 129.

μορφών με γυναικείες θεότητες. Ωστόσο, δεν λείπουν οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι αυτά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και από θνητές γυναίκες σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Οι Huysecom-Haxhi και Muller⁹⁰ αναφέρουν ότι ο πέπλος είναι σύμβολο παντρεμένων γυναικών μορφών, τόσο θεϊκών όσο και θνητών, ενώ ο Bell⁹¹ υποστηρίζει ότι το ιμάτιο προσδίδει σεμνότητα στη μορφή και σχετίζεται με το γάμο. Οι πόλοι και οι στεφάνες θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται, πιθανόν, και από θνητές γυναίκες στο πλαίσιο τελετών μύησης, όπως π.χ. από νεαρές νύφες που έπαιρναν μέρος σε τελετή.⁹² Η στάση των μορφών, με τα χέρια τους να ακουμπούν στο στήθος σε μία χειρονομία ευγονίας,⁹³ ακόμα και το καλυμμένο κεφάλι που παραπέμπει σε αναγνώριση εγγάμων γυναικών, θνητών ή θεϊκών, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως «νυφικά» σημάδια⁹⁴ και να προσδώσουν στις μορφές μητρικές ιδιότητες. Ένα ακόμη στοιχείο, που ενισχύει την αναγνώριση νεαρών νυφών, είναι η χαρακτηριστική χειρονομία των *ανακαλυπτηρίων*, της απομάκρυνσης, δηλαδή, του ιματίου για την αποκάλυψη του προσώπου της νύφης τη στιγμή του γάμου.⁹⁵ Όσον αφορά τις προσφορές που κρατούν στα χέρια τους οι μορφές, κάποιες από αυτές, όπως το ρόδι ή το περιστέρι,⁹⁶ αποτελούν σύμβολα της γονιμότητας και του γάμου, και θα μπορούσαν να κρατούνται από νεαρές κοπέλες στο πλαίσιο ενός τελετουργικού πριν το γάμο τους. Ακόμη, η φιάλη θα μπορούσε να σχετισθεί με τη *Θεογαμία*, καθώς κατά τη διάρκεια της τελετής του γάμου ή και μετά το πέρας αυτής, πραγματοποιούνται θυσίες.⁹⁷

Πέρα όμως από νεαρές κοπέλες που προετοιμάζονται για το γάμο τους, οι προτομές στους τάφους είναι δυνατό να απεικονίζουν μία νεαρή μητέρα που έφυγε από τη ζωή κατά τη διάρκεια του τοκετού, χωρίς να προλάβει να χαρεί τη μητρότητα.⁹⁸ Στις ταφές μεγαλύτερων ηλικιακά γυναικών, πιθανόν να σηματοδοτούν την εκπλήρωση του βιολογικού κύκλου της θανάωσης.⁹⁹ Στους τάφους των νεαρών αγοριών, αν και η παρουσία τους είναι πιο σπάνια, θα μπορούσε να σηματοδοτεί το θάνατο πριν την ολοκλήρωση της μετάβασης στην ενήλικη ζωή.¹⁰⁰

Ερμηνείες προτομών με βάση τον εντοπισμό τους σε οικίες

Αν και ο ρόλος των πήλινων γυναικείων προτομών και η ταύτιση των μορφών αυτών με θεότητες ή απλές θνητές σε ιερά και τάφους έχει ιδιαίτερα τονισθεί και μελετηθεί, η παρουσία τους στην ελληνική οικία είναι λιγότερο γνωστή και ο ρόλος τους δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα. Ωστόσο, παραδείγματα από την Πέλλα,¹⁰¹ την Αμφίπολη,¹⁰² τη Λητή,¹⁰³ τις Πέτρες,¹⁰⁴ την Αιανή,¹⁰⁵ την αρχαία Τράγιλο¹⁰⁶ κ.α. οδηγούν στο

90 Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 240–43· Chryssanthaki-Nagle 2006, 25.

91 Bell 1981, 84.

92 Η Huysecom-Haxhi (2016, 148–9) υποστηρίζει ότι οι ψηλοί πόλοι και οι στεφάνες που φορούν οι προτομές, αν και παραπέμπουν σε θεϊκές μορφές, ωστόσο θα μπορούσαν να αντικατοπτρίζουν την μόδα της εποχής ή ακόμα και τοπικά έθιμα και συνήθειες. Επίσης, αναφέρει ότι προτομές με ψηλό πόλο ή στεφάνη, κατασκευασμένες στο εργαστήριο της Βοιωτίας, συνδέθηκαν με νεαρές νύφες και όχι με θεϊκές μορφές· Simon 1972, 214.

93 Λαζαρίδης 1994, 77.

94 Οι Blinkenberg και Kinch (1931, 37, 590) χαρακτηρίζουν τον πέπλο κομμάτι του νυφικού «εξοπλισμού» και θεωρούν πως προσδίδει στις μορφές την ιδιότητα της έγγαμης γυναίκας· Bell 1981, 84· Huysecom-Haxhi 2016, 149.

95 Bell 1981, 84· Huysecom-Haxhi 2016, 148.

96 Bell 1981, 84–5, 98.

97 Στην αττική αγγειογραφία εικονίζονται η Περσεφόνη με τον Άδη να κρατούν φιάλες και αυτή η συμβατική χειρονομία ερμηνεύεται ως ένα μέρος της διαδικασίας του γάμου τους. Η θυσία με τις φιάλες μπορεί να λαμβάνει χώρα στο τέλος του γαμήλιου δείπνου και να συμπίπτει με τα *ανακαλυπτήρια*.

98 Sabetai 2015, 159.

99 Sabetai 2015, 159.

100 Hugot κ.ά. 2016.

101 Σιγανίδου 1980· 1981α· 1981β.

102 Περιστέρη και Γαρούφα 2011, 462.

103 Τζαναβάρη 2001–2004γ· Τζαναβάρη και Φίλης 2003, 162, εικ. 9.

104 Αδάμ-Βελένη 1995, 20, σημ. 14.

105 Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2008, 38, εικ. 39.

106 Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1971· 1972· 1983, 134, εικ. 30· Brown-Kazasis 1982· Chryssanthaki-Nagle 2006, 5.

συμπέρασμα ότι οι προτομές χρησιμοποιούνταν στα σπίτια και τοποθετούνταν σε χώρους όπου υπήρχε έντονη γυναικεία δραστηριότητα (γυναικωνίτες), αλλά και σε χώρους όπου τελούνταν οικιακή λατρεία. Σε κάποιες περιπτώσεις η τέλεση της οικιακής λατρείας επιβεβαιώνεται και από την παρουσία βωμίσκων, εσχάρων και άλλων λατρευτικών αντικειμένων.¹⁰⁷ Η ερμηνεία που δίνεται στις προτομές των οικιών είναι ότι πρόκειται για αναπαραστάσεις θεοτήτων που προστατεύουν το σπίτι και την οικογένεια και φροντίζουν για την ευημερία της, έχοντας έναν γενικό αποτροπαϊκό-προφυλακτικό χαρακτήρα.¹⁰⁸

Χαρακτηριστικό της σχέσης και του στενού δεσμού των πήλινων γυναικείων προτομών με τις γυναίκες της οικίας είναι το παράδειγμα των προτομών της Οικίας Α της Τραγίλου, που είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως η *Οικία των προτομών*,¹⁰⁹ όπου βρέθηκαν 7 πήλινες γυναικείες προτομές, εκ των οποίων οι τρεις διατηρήθηκαν ακέραιες. Μάλιστα δύο προτομές βρέθηκαν μαζί με τα καρφιά, από τα οποία ήταν αναρτημένες στον τοίχο. Στο χώρο που εντοπίστηκαν, βρέθηκαν και άλλα αντικείμενα που υποδηλώνουν την ύπαρξη γυναικείας δραστηριότητας που σχετιζονταν με την προετοιμασία ρουχισμού και τροφίμων (υφαντικό βάρος, τμήμα λεκανίδας, ψαλίδι, αγγεία καθημερινής χρήσης, λάγυνος, σκύφοι).¹¹⁰ Στην περίπτωση αυτών των προτομών, τα αντικείμενα αυτά φαίνεται πως παρέμειναν αναρτημένα στους τοίχους μέχρι την τελική καταστροφή της οικίας στα τέλη του 4ου με αρχές 3ου αι. π.Χ., γεγονός που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για αντικείμενα που ήταν σημαντικά και είχαν συναισθηματική ή συμβολική αξία για τους κατοίκους του σπιτιού.¹¹¹

Στην Όλυνθο οι περισσότερες πήλινες γυναικείες προτομές βρέθηκαν σε οικίες και όχι σε τάφους, κάτι που οδήγησε τον David Moore Robinson να επισημάνει την χρήση τους ως οικιακή-καθημερινή,¹¹² καθώς θεώρησε ότι το γεγονός αυτό αντικρούει την άποψη ότι κατασκευάστηκαν για ταφική χρήση. Επίσης, στην Όλυνθο, προτομές εντοπίστηκαν συχνά και σε ανδρώνες,¹¹³ γεγονός που κάνει ακόμη πιο δύσκολη την ερμηνεία τους. Ίσως είναι πιθανόν, οι προτομές που βρέθηκαν στους ανδρώνες να απεικονίζουν θεϊκές μορφές που προστάτευαν και τους άνδρες ανάλογα με τις δραστηριότητές τους, όπως π.χ. η Άρτεμη,¹¹⁴ ή θεϊκές μορφές που σχετιζονταν με τη διαδικασία του συμποσίου, όπως π.χ. η Αφροδίτη. Από την άλλη μεριά, ο Nicholas Cahill, υποστήριξε ότι η παρουσία των προτομών στους ανδρώνες αποτελεί ένδειξη αλλαγής χρήσης του χώρου και ότι ο ανδρώνας είτε έχασε την αρχική του λειτουργία ως χώρος συμποσίων, είτε απέκτησε και μία νέα λατρευτική λειτουργία.¹¹⁵ Ωστόσο, δεν είναι σπάνιες και οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι η συχνή χρήση τους, πιθανόν, οδήγησε σιγά σιγά στη μετατροπή τους σε διακοσμητικά αντικείμενα.¹¹⁶ Σχετικά πρόσφατα, οι Huysecom-Haxhi και Muller υποστήριξαν ότι οι προτομές στις οικίες εικονίζουν τη μορφή της συζύγου, η οποία και πρωτοστατεί στο χώρο όπου τελούνται οι γυναικείες δραστηριότητες.¹¹⁷

Προς την άποψη της ταύτισης των προτομών που βρέθηκαν σε οικίες με «αγάλματα», αντικείμενα, δηλαδή, που στόχο έχουν την «ευχαρίστηση» τόσο των γυναικείων θεοτήτων που προστατεύουν τον οικο, όσο και των ίδιων των θνητών γυναικών του σπιτιού, τείνει η Χρυσανθάκη-Nagle στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει τις προτομές που βρέθηκαν στην οικία Α της Τραγίλου.¹¹⁸ Το ζήτημα, λοιπόν της ταύτισης αυτών των μορφών και, κατ' επέκταση, του ρόλου τους μέσα στις οικίες είναι λίγο πολύ ανοιχτό και σχετίζεται με το γενικότερο

107 Cahill 2002, 89· Στεφανή 2002, 537–38.

108 Ζαφειροπούλου 1981, 66–71· Τζαναβάρη και Φίλης 2003, 162.

109 Brown-Kazazis 1982, 35.

110 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 61. Αρχικά η οικία είχε ερμηνευθεί ως αγροτικό ιερό γυναικείας θεότητας (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1971). Η Brown-Kazazis (1982, 61) υποστηρίζει ότι το επίκεντρο της λατρείας ήταν η αυλή και πως οι προτομές της οικίας ταυτίζονται με τη Δήμητρα και Κόρη ή με κάποια εγχώρια εκδοχή τους.

111 Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 61.

112 Robinson 1931, 1.

113 Για παράδειγμα στην Οικία του Κωμωδού, δωμάτιο j (Robinson και Graham 1938, 63)· Cahill 2002, 140–41, 187.

114 Κόρτη-Κόντη 1994, 74.

115 Cahill 2002, 140–41.

116 Κόρτη-Κόντη 1994, 73.

117 Huysecom-Haxhi και Muller 2007, 244.

118 Chrysanthaki-Nagle 2006, 29· Χρυσανθάκη-Nagle 2009, 62–3.

πλαίσιο της οικιακής λατρείας. Πρόκειται για θεότητες με προστατευτικό ρόλο ή για εικόνες θνητών γυναικών με διακοσμητικό ρόλο; Θεωρούμε πιθανότερο, οι πήλινες γυναικείες προτομές να απεικονίζουν γυναικείες θεότητες στο πλαίσιο της οικιακής λατρείας, η παρουσία των οποίων φαίνεται πως διασφάλιζε την επιτυχία των γυναικείων δραστηριοτήτων. Αντίστοιχα, δηλαδή, με την αγγειογραφία, όπου συναντούμε προτομές-μάσκες που εικονίζονται στο χώρο των κεραμικών εργαστηρίων και των εργαστηρίων μεταλλουργίας, τοποθετημένες επάνω από τους κλιβάνους.¹¹⁹ Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ακριβώς επειδή οι θέσεις εύρεσης των προτομών είναι τόσο ευρείες και απαντούν σε ιερά, ταφές και οικίες, να προστάτευαν κορίτσια και γυναίκες κατά τη μετάβασή τους από ένα στάδιο της ζωής στους στο επόμενο.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΧΝΗΣ

Οι προτομές της Πολίχνης, στο σύνολό τους, αποτελούν ταφικά κτερίσματα σε τάφους και των δύο νεκροταφείων του οικισμού της τράπεζας. Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, βλέπουμε πως κτερίζαν, κυρίως, γυναικείες αλλά και παιδικές ταφές. Ο αριθμός τους ανά τάφο ποικίλει, ενώ όταν υπάρχουν περισσότερες από μία προτομές, μπορεί να είναι είτε διαφορετικού τύπου η κάθε μία, είτε να έχουν τον ίδιο τύπο, ακόμα να προέρχονται και από την ίδια μήτρα. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο μεγάλος αριθμός των προτομών μέσα σε ένα τάφο πιθανόν να αντανakλά την εύρωστη κοινωνική και οικονομική κατάσταση της νεκρής. Ωστόσο, η υπόθεση αυτή είναι πολύ δύσκολο να αποδειχθεί, καθώς έχουμε παραδείγματα ταφών που κτερίζονταν με μία μόνο πήλινη γυναικεία προτομή και κανένα άλλο αντικείμενο, ταφή με πέντε πήλινες γυναικείες προτομές αλλά δίχως άλλο κτερίσμα και τέλος, υπάρχει τουλάχιστον μία ταφή όπου εντοπίστηκε μία πήλινη γυναικεία προτομή μαζί με πολυάριθμα και ακριβά συνευρήματα, όπως επιχρυσωμένες χάντρες, χάντρες από φαγεντιανή, χάλκινη επιχρυσωμένη πόρπη, μελαμβαφής σκύφος, αρυβαλλοειδή ληκύθια κ.ά.

Επίσης, το ότι σε έναν τάφο μπορεί να συνυπάρχουν μεγάλες, ακριβές προτομές με μικρότερες και μέτριας κατασκευής υποδηλώνει ότι το μέγεθος τους δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί, από μόνο του, ως δείκτης της κοινωνικής και οικονομικής θέσης της νεκρής. Αντίθετα, θα ήταν εύλογο να υποστηρίξει κανείς πως η φθηνή πρώτη ύλη και η γρήγορη και εύκολη διαδικασία κατασκευής καθιστούσαν τις προτομές προσιτές οικονομικά σε ένα ευρύτερο κοινό και όχι μόνο στη εύπορη τάξη.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνική και οικονομική επιφάνεια της νεκρής και του περιβάλλοντός της θα μπορούσε να εκτιμηθεί από το σύνολο των κτερισμάτων, την ποσότητα και την ποιότητά τους και όχι μόνο από τον αριθμό ενός συγκεκριμένου κτερίσματος, πόσο μάλλον των πήλινων γυναικείων προτομών που δεν περιλαμβάνονταν σε όλα τα ταφικά σύνολα και επομένως δεν συγκαταλέγονται στα απολύτως αναγκαία κτερίσματα.

Οι περισσότερες προτομές της Πολίχνης χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. και συνδέονται με τα ταφικά έθιμα του οικισμού λίγο πριν την εγκατάλειψή του. Η μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα δεν έχει δώσει στοιχεία για την ύπαρξη τοπικού κοροπλαστικού εργαστηρίου, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν υπήρχε. Οι τυπολογία τους ακολουθεί τη γνωστή και διαδεδομένη τυπολογία των προτομών της Πέλλας, η οποία κατά την περίοδο αυτή κυριαρχεί στην κοροπλαστική παραγωγή, με το εργαστήριο της να τροφοδοτεί την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας. Ωστόσο, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν οι προτομές της Πολίχνης προέρχονται απευθείας από το εργαστήριο της Μακεδονικής πρωτεύουσας ή αν αποτελούν προϊόντα ενός μικρότερου, περιφερειακού, εργαστηρίου.¹²⁰

119 *ABV*, 362, αρ. 36· *ARV*², 400–1, αρ. 1. Η Σαββοπούλου (1991) αναφέρει ότι στον Ευρωπό (Κιλίκις) ειδώλια αποτροπαϊκού χαρακτήρα βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής της οροφής του *praefurnium* κεραμικού κλιβάνου. Για παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου βλ. Χατζηδημητρίου 1997. Για τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα των κρεμασμένων μασκών που εικονίζονται σε αγγειογραφίες με θέμα εργαστηριακούς χώρους βλ. Hasaki 2002, 48, 60.

120 Το ζήτημα της προέλευσης των πήλινων γυναικείων προτομών της τράπεζας της Πολίχνης θα αναλυθεί διεξοδικά στη διδακτορική μου εργασία.

Όσον αφορά την ερμηνεία των προτομών της τράπεζας της Πολίχνης, θεωρούμε ότι η ταύτιση των μορφών αυτών με μία χθόνια θεότητα, που θα συνόδευε τον νεκρό/ή στο πέρασμά του από τη ζωή στο θάνατο και θα διασφάλιζε την ομαλή κάθοδό του στον Κάτω Κόσμο δεν θα πρέπει να απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Όπως στα ιερά και στις οικίες οι προτομές δέχονται τις επικλήσεις των ανθρώπων για βοήθεια και ευόδωση των δραστηριοτήτων τους, έτσι και στους τάφους θέτουν τον νεκρό/ή υπό την προστασία τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη, Π. 1995. «Πέτρες 1995, η συνοικία της κρήνης». *AEMΘ* 9: 15–24.
- Αλλαμανή-Σουρή, Β. 2008. «Σουρωτή: η εξέλιξη του ανασκαφικού έργου στο αρχαίο νεκροταφείο». *AEMΘ* 22:351–60.
- Αλλαμανή, Β., Κ. Χατζηνικολάου, Β. Τζανακούλη, και Σ. Γκαλινίκη. 1999. «Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου». *AEMΘ* 13:153–66.
- Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Η. 2012. «Μαρώνεια. Δημόσια κτήρια στην πόλη των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων (4ος – 2ος αι. π.Χ.)». Στο *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, 121–29. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Ανδρόνικος, Μ. 1988. «Βεργίνα 1988. Ανασκαφή στο νεκροταφείο». *AEMΘ* 2:1–3.
- Aubry, C., S. Huysecom-Haxhi, J. Kozłowski, J.-J. Maffre, A. Muller, M.-D. Nenna, M. Perron, A. Tichit και C. Walter. 2014. «Offrandes dans les sanctuaires thasiens (campagnes d'étude 2000–2014)». *BCH* 138:665–87.
- Αχειλάρ, Α. 2000. «Η κοροπλαστική της Λέσβου». Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Bell, M. 1981. *The terracotta Morgantina studies*. I. Princeton: Princeton Legacy Library.
- Bérard, C. 1974. *Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chtoniens*. Ρώμη: Institut Suisse De Rome.
- Blinkenberg, Chr. και K. F. Kinch. 1931. *Lindos. fouilles de l'acropole: 1902–1914*, Τόμος I. *Les Petits Objets*. Βερολίνο: Walter de Gruyter.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1987. «Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική». *AEMΘ* 1:279–93.
- . 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βοκοτοπούλου, Ι. και Σ. Μοσχονησιώτη. 1990. «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης». *AEMΘ* 4:411–23.
- Brown-Kazazis, D. 1982. «Terracottas from Tragilos». Διδ. διατρ., Yale University.
- Cahill, N. 2002. *Household and City Organization at Olynthus*. New Haven: Yale University Press.
- Chrysanthaki-Nagle, K. 2006. «The Female Protomes and Bust-Protomes from Macedonia and Thrace Reconsidered: The Bust-Protomes from House A in Tragilos». *RA* 41:3–31.
- Croissant, F. 1983. *Les protomés féminins archaïques. Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av.J.–C.* *BÉFAR* 250.
- Γιματζίδης, Σ. 1997. «Ασημίζουσα κεραμική: Μια κατηγορία υπο-πρωτογεωμετρικής βορειοελλαδικής κεραμικής». Μεταπτ. εργασία., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Gimatidis, S. 2010. «Die Stadt Sindos. Eine Siedlung von der späten Bronze- bis zur klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien». *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 26. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Γραμμένος, Δ. και Σ. Κώτσος. 2002. *Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*. Τόμος 2. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας.
- Δάφφα-Νικονάνου, Α. 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*. Βόλος: Εταιρία Θεσσαλικών ερευνών.
- Δρούγου, Σ. 1990. «Βεργίνα: Ιερό Μητέρας Θεών - Κυβέλης». *AEMΘ* 4:5–20.
- Ζαφειροπούλου, Φ. Ν. 1985. *Προβλήματα μηλιακής αγγειογραφίας*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία.
- Hasaki, E. 2002. *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*. Cincinnati: University of Cincinnati.
- Heuzey, L. 1883. *Les figurines antiques de terre cuite du Musée du Louvre*. Παρίσι: Ve A. Morel et Cie.
- Hugot, C., S. Huysecom-Haxhi και A. Muller 2016 (2 Δεκεμβρίου). «Les terres cuites grecques: Pour qui? Pourquoi? Comment?». *Les Carnets de l'ACoSt Association for Coroplastic Studies* 15. <https://journals.openedition.org/acost/>.
- Huysecom-Haxhi, S. 2016. «Approche méthodologique des terres cuites figurées archaïques de l'Artemision de Thasos». *Revue Archéologique de Picardie* 31:137–55.
- Huysecom-Haxhi, S. και A. Muller. 2007. «Déesses et/ou mortelles dans la plastique de terre cuite. Réponses actuelles à une question ancienne». *Pallas* 75:231–47.
- Θέμελης, Π. και Γ. Τουράτσογλου. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Καλτσάς, Ν. Ε. 1998. *Ακανθος I. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Καραμανώλη-Σιγανίδου Μ. 1965. «Θεσσαλονίκη». *Arch-Delt* 20 (B2):410–12.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γ. 2008. *Αιανή. Αρχαιολογικοί χώροι και Μουσείο*. Αιανή: Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής.
- . 2013. «Μαυροπηγή Εορδαίας. Ταφές ανθρώπων και ζώων». *AEMΘ* 27:71–96.
- Κεφαλίδου, Ε. 2009. *Ασώματα. Ένα αρχαϊκό νεκροταφείο στην Ημαθία*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.
- Κόρτη-Κόντη, Σ. 1994. *Η κοροπλαστική της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1971. «Αρχαϊκόν νεκροταφείον». *ArchDelt* 26 (B2):418.
- . 1972. «Αρχαία Τράγίλος (Αηδονοχώριον Σεργών)». *ArchDelt* 27 (B2):530–33.
- . 1983. «Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Τράγίλο. Πρώτες γενικές αρχαιολογικές και ιστορικές

- παρατηρήσεις». *Αρχαία Μακεδονία* III:123–46.
- Κώτσος, Σ., Γ. Καρλιάμπας και Ε. Καριπίδου. 2011. «Ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο της Τράπεζας της Πολίχνης». *ΑΕΜΘ* 25:255–60.
- Λαζαρίδης, Κ. 1990. «Θέρμη». *ArchDelt* 45 (B2):309.
- Λαζαρίδης, Κ. και Σ. Μοσχονησιώτου 1998. «Οδός Πολυτεχνείου – Γρ. Λαμπράκη (οικόπεδο 377, Ο.Τ.76)». *ArchDelt* 43 (B2):359.
- Λαζαρίδης, Δ. 1994. *Αμφίπολις*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1993. «Θεσμοφóρια στη Μακεδονία». *Αρχαία Μακεδονία* V.2:809–19.
- _____. 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 1996. «Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας». *ΑΕΜΘ* 10 B:93–104.
- _____. 2000. *Το Ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*. Θεσσαλονίκη: Άγγελος Αθ. Αλτιντζής (εκτύπ.).
- _____. 2003. «Η λατρεία των θεών και τα ιερά της Πέλλας». Στο *Η Πέλλα και η περιοχή της*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Μ. Ακαμάτης, 53–64. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- _____. 2011. «Η λατρεία». Στο *Το αρχαιολογικό μουσείο Πέλλας*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ι. Ακαμάτης, Α. Χρυσοστόμου, Π. Χρυσοστόμου, 163–79. Αθήνα: Κοινωφελές ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- _____. 2016. «Πήλινες γυναικείες προτομές του Ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας». Στο *Ηράδι, Ι, Τιμητικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, επιμ. Μ. Γιαννοπούλου και Χ. Καλλίνη, 814–28. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2017. «Χρήση και ερμηνεία των πήλινων ειδωλίων». Στο *Ειδώλιο. Ένας μικρόκοσμος από πηλό*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Η. Ζωγράφου, Α. Κουκουβού, Ο. Πάλλη και Ε. Στεφανή, 35–40. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. και Ν. Ακαμάτης. 2014. *Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφικές περίοδοι 1991–2007*. Θεσσαλονίκη: Άγγελος Αθ. Αλτιντζής (εκτύπ.).
- Λιούτας, Α. 1998. «Οδός Ναυαρίνου 8, 9 και 11». *ArchDelt* 53 (B2):575.
- _____. 2013. «Πρώμη κεραμική από το δυτικό νεκροταφείο (Σταυρούπολη) του οικισμού της Τράπεζας Λεμπέτ (Πολίχνη) στη Θεσσαλονίκη». Στο *Κεραμικά εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.) – Ημερίδα ΑΜΘ 2010*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Δ. Τσιαφάκη, 213–16. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Lioutas, A. 2018. «Polichni. A pre-Cassandrian settlement in the region of Thessaloniki, Greece». Στο *Studies in Honor of Heide Froning*, επιμ. T. Korkut και B. Özen-Kleine, 213–40. Istanbul: E Yayinlari.
- Λιούτας, Α. και Ε. Γκιούρα. 1997. «Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ της αρχαίας Θεσσαλονίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης». *ΑΕΜΘ* 11:317–26.
- Λιούτας, Α., Μ. Μανδάκη και Ε. Ηλιοπούλου. 2003. «Τράπεζα Λεμπέτ. Οι νεκροπόλεις από τον 6ο μέχρι τον 4ο αι. π.Χ.». *ΑΕΜΘ* 17:293–310.
- Λιούτας, Α. και Σ. Γκατζίδης. 2012. «Αρχαϊκή κεραμική σε οικισμούς και νεκροταφεία της Μακεδονίας: η οικοσκευή των ζωντανών και των νεκρών στην αρχαία θέση της Πολίχνης Θεσσαλονίκης (Λεμπέτ)». Στο *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700–480 π.Χ.): Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης Θεσσαλονίκη, 19–22 Μαΐου 2011*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ε. Μανακίδου και Α. Αρβανιτάκη, 339–48. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Maffre, J.-J. 2010. «Offrandes et dédicants dans les sanctuaires thasiens». *ΑΕΜΘ* 24:527–38.
- Mallios, G. 2004. «A Hellenistic Sanctuary at Ano Poli, Thessalonica. The Terracotta Figurines». *Εγνατία* 8:239–66.
- Merker, G. 2000. *Corinth. The sanctuary of Demeter and Kore: terracotta figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods XVIII*, Part IV. Princeton–New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 1990. «Από το νεκροταφείο της Αρχαίας Μίεζας». *ΑΕΜΘ* 4:127–141.
- _____. 1995. «Ανασκαφή στη Ν. Φιλαδέλφεια το 1995». *ΑΕΜΘ* 9:311–20.
- _____. 1999. «Χρονολογικά στοιχεία από ταφικά σύνολα του 4ου αι. π.Χ. από τη Νέα Φιλαδέλφεια». *Αρχαία Μακεδονία* VI.2:771–85.
- Μοσχονησιώτου, Σ. 1988. «Θέρμη – Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής της Θεσσαλονίκης». *ΑΕΜΘ* 2:283–95.
- _____. 1989. «Νεκροταφείο στον Αγ. Μάμαντα». *ΑΕΜΘ* 3:351–56.
- Muller, A. 1996. *Les terres-cuites votives du Thesmophorion. De l'atelier au sanctuaire. Études Thasiennes XVII*. Τόμος 1. Αθήνα: École Française d'Athènes.
- Muller, A. και Tartari, F. 2006. «L'Artémision de Dyrhachion: offrandes, identification, topographie». *CRAI* 150–1:65–92.
- Muller, A., M. Muller-Dufeu, S. Huysecom-Haxhi, S. Gjongecaj, E. Shehi, B. Muka, F. Tartari και I. Τοçi. 2009. *Artémis à Dyrhachion, Guide de Musée de Durrës 1*, επιμ. Α. Muller και F. Tartari. Τίρανα: Imprimerie Alsa Graphics.
- Παντερμαλής, Δ. 1997. «Λατρείες και Ιερά του Δίου Πιερίας». *Αρχαία Μακεδονία* II:331–42.
- Παντή, Α. 2008. «Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυχό του Θερμαϊκού κόλπου (Άκανθος, Καραμπουρνάκι, Σίνδος)». Διδ. Διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- _____. 2012. «Έθιμα ταφής στον Θερμαϊκό κόλπο και στη Χαλκιδική κατά τους αρχαίους χρόνους». Στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης και Π. Αδάμ-Βελένη, 466–89. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παππά, Μ., Χ. Αυγέρος και Σ. Νανόγλου. 2007. «Ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό της Θέρμης, 2007». *AEMΘ* 21:277–83.
- Παρδαλίδου, Χ. 2015. «Κοροπλαστική». Στο *Αρχαία Ζώνη I – Το Ιερό του Απόλλωνα*, επιμ. Π. Τσατσοπούλου-Καλούδη, Cl. Brixhe, Χ. Παρδαλίδου, Σ. Ηλιοπούλου, Κ. Καλούδης, Μ. Γαλανή-Κρίκου, Α. Ζουρντζή, Π. Τσέλεκας, Ρ. Βεροπουλίδου και Δ. Νικολαΐδου, 749–62. Κομοτηνή: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Περιστέρη, Κ. και Σ. Γαρουφά. 2011. «Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Χ. Κοχλιαρίδη στην Αμφίπολη Σερρών». *AEMΘ* 25:457–64.
- Πινγιάτογλου, Σ. 1992. «Το Ιερό της Δήμητρας στο Δίον. Ανασκαφή 1992». *AEMΘ* 6:223–34.
- Pottier, E. 1890. *Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité*. Παρίσι: Hachette Et Cie.
- Rey, L. 1927. «Tombeaux macédoniens découverts à Zeitenlik près de Salonique». *Albania* 2:28–47.
- Robinson, D.M. 1931. *Excavations at Olynthus IV. The terracottas of Olynthus found in 1928*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- _____. 1933. *Excavations at Olynthus VII. The Terracottas found in 1931*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- Robinson, D.M. και J. Walter Graham. 1938. *Excavations at Olynthus VIII. The Hellenic house. A study of the houses found at Olynthus, with a detailed account of those excavated in 1931 and 1934*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- Robinson, D.M. 1952. *Excavations at Olynthus XIV. Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938*. Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press.
- Ρωμιοπούλου, Α. 1973–1974. «Οδός Ωραιόκαστρου (συνοικισμός Σταυρουπόλεως)». *ArchDelt* 29 (B3):693.
- _____. 1989. «Κλειστά ταφικά σύνολα υστεροκλασικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη». Στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνά*, 194–218. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σαββοπούλου, Θ. 1991. «Ευρωπός». *ArchDelt* 46 (B2):290–92.
- Sabetai, V. 2015. «Female protomes from Chaeroneia (Boeotia)». Στο *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*. Τόμος 2, *Iconographie et contextes*, επιμ. Α. Muller και Ε. Lafli, 149–63. Ville-neuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion.
- Σαρπαντίδη, Β. 2013. «Η εγχώρια κεραμική από το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της Σίνδου». Στο *Κεραμικά εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.) – Ημερίδα ΑΜΘ 2010*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Δ. Τσιαφάκη, 217–22. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Σιγανίδου, Μ. 1980. «Οικόπεδο Ν. Δεληγιαννάκη». *ArchDelt* 35 (B2):394.
- _____. 1981α. «Τομέας IV, τετράγωνο 2». *ArchDelt* 36 (B2):319.
- _____. 1981β. «Ανασκαφές Πέλλας». *Prakt* 1981 (A):42–54.
- Simon, E. 1972. «Hera und Die Nymphen ein Böotischer polos in Stockholm». *RA.2* 1972:205–220.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1995. «Οδός Μακεδονίας». *ArchDelt* 50 (B2):461–62.
- _____. 1996. «Οδός Μανδρίτσας (οικόπεδο 380, Ο.Τ. 77)». *ArchDelt* 51 (B2):439.
- _____. 2001–2004α. «Οδός Μακεδονίας». *ArchDelt* 56–59 (B3α):12–3.
- _____. 2001–2004β. «Οδός Μακεδονίας (Ο.Τ. 58, οικ. 290 β)». *ArchDelt* 56–59 (B3α):176–8.
- _____. 2006. «Θέρμη. Αρχαίο νεκροταφείο». *ArchDelt* 61 (B2):751–58.
- _____. 2009. «Το νεκροταφείο της Θέρμης (πρώην Σέδες) Θεσσαλονίκης: 20 χρόνια έρευνας». *AEMΘ, επετειακός τόμος*:329–43.
- Σκαρλατίδου, Ε. και Δ. Ιγνατιάδου. 1996. «Τα πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στη Θέρμη (Σέδες)». *AEMΘ* 10 A:477–90.
- Σουέρεφ, Κ. 1997. «Τούμπα Θεσσαλονίκης 1997: ανασκαφή ανατολικά της τράπεζας και στο αρχαίο νεκροταφείο». *AEMΘ* 11:337–42.
- _____. 2004. «Τούμπα Θεσσαλονίκης 2004: Ανασκαφές στην τράπεζα». *AEMΘ* 18:329–35.
- _____. 2009. «Τούμπα Θεσσαλονίκης: ανασκαφές στην τράπεζα και το αρχαίο νεκροταφείο». *AEMΘ, επετειακός τόμος*:345–58.
- Σουέρεφ, Κ. και Α. Ματθαίου. 1998. «Ταφικά στοιχεία από το Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης». *AEMΘ* 12:231–36.
- Σουέρεφ, Κ. και Κ. Χαβέλα. 1999. «Σουρωτή στον Ανθεμούντα 1999. Το νεκροταφείο». *AEMΘ* 13:123–130.
- Stamatopoulou, M. 2014. «The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the alleged funerary sanctuaries of Thessaly: A re-appraisal». *KERNOS* 27:207–55.
- Στεφανή, Λ. 2002. «Ανασκαφή στον άξονα της Εγνατίας: δύο προϊστορικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας». *AEMΘ* 15:537–54.
- _____. 2013. «Η λατρεία της Μητέρας των θεών στη Λευκόπετρα Βερμίου». *Μακεδονικά* 39:99–123.
- Τιβέριος, Μ. 1990. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1990». *AEMΘ* 4:315–32.
- _____. 1991. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1991». *AEMΘ* 5:235–46.

- _____. 2012. «Ταξινόμηση ντόπιας κεραμικής στο Μακεδονικό χώρο (κυρίως τον παραθαλάσσιο) κατά τους Υστερογεωμετρικούς και Αρχαίους χρόνους». Στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης και Π. Αδάμ-Βελένη, 172–200. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τιβέριος, Μ., Κ. Καθάρειου και Κ. Λαχανίδου. 1994. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1994». *AEMΘ* 8:223–30.
- Τιβέριος, Μ., Κ. Καθάρειου, Κ. Λαχανίδου και Μ. Oettli. 1995. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1995». *AEMΘ* 9:293–300.
- Τζαναβάρη, Κ. 1996. «Δερβένι. Μία νεκρόπολη της Αρχαίας Λητής». *AEMΘ* 10 A:461–76.
- _____. 2001–2004α. «Οικόπεδο Τάκα». *ArchDelt* 56–59 (B3α):68–9.
- _____. 2001–2004β. «Θέση Πόρτες». *ArchDelt* 56–59 (B3α):186–7.
- _____. 2001–2004γ. «Οικόπεδο Α. Γιαννιόπουλου». *ArchDelt* 56–59 (B3α):115–6.
- _____. 2013. «Τοπική κεραμική από την τράπεζα Λεμπέτ στην Πολίχνη Θεσσαλονίκης». Στο *Κεραμικά εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι.π.Χ.) – Ημερίδα AMΘ 2010*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Δ. Τσιαφάκη, 207–12. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- _____. 2014. «Πήλινες προτομές της συλλογής Γεωργίου Παπαηλιάκη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης». Στο *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον Αιγαϊακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη*, επιμ. Α. Γιαννικουρή, 329–48. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Τζαναβάρη, Κ. και Α. Λιούτας. 1993. «Τράπεζα Λεμπέτ, μία πρώτη παρουσίαση». *AEMΘ* 7:265–78.
- Τζαναβάρη, Κ. και Κ. Φίλης. 2002. «Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής». *ArchDelt* 57 (Μελέτες, Μέρος Α'):155–212.
- _____. 2003. «Έρευνες στον οικισμό και τα νεκροταφεία της αρχαίας Λητής. Πρώτες εκτιμήσεις». *AEMΘ* 17:154–72.
- Τρανταλίδου, Κ. 2010. «Μικρή Δοξίπαρα – Ζώνη: Τα άλογα του ταφικού τύμβου. Οστεομετρικά δεδομένα και συγκρίσεις με κατάλοιπα ίπων από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη». Στο *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, 30 Σεπτεμβρίου*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 55–124. Ορεστιάδα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων (Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε.).
- Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. 1989. «Ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της Αρχαίας Λητής». *AEMΘ* 3:307–17.
- _____. 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της Ελληνιστικής εποχής*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 1992. «Ταφικός τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Νέα ανασκαφικά στοιχεία». *AEMΘ* 6:369–82.
- _____. 1999. «Περιοχή Φοίνικα (θέση Λυγαριά)». *ArchDelt* 54 (B2):530–31.
- _____. 2009. «Ανασκαφικές εργασίες στο Φοίνικα Ν. Θεσσαλονίκης 1987–2006. Μία εικοσαετία ανατροπών». *AEMΘ, επετειακός τόμος*:435–48.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ., Α. Καϊάφα και Η. Λυκίδου. 2005. «Θεσσαλονίκη 2005. Κλείνοντας (;) παλιούς λογαριασμούς». *AEMΘ* 19:197–209.
- Uhlenbrock, J. P. 1988. *Terracotta Protomai from Gela: A discussion of local style in Archaic Sicily*. Ρώμη: «L'ERMA» di Bretschneider.
- Χατζηδημητρίου, Α. 1997. *Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Χρυσανθάκη-Nagle, K. 2009. «Πήλινες γυναικείες προτομές και λατρείες στις οικίες της Μακεδονίας και της Θράκης». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 113:57–63.
- Χρυσοστόμου, Α. 1996–1997. «Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά». *ArchDelt* 51–52 (Μελέτες):197–230.
- Χρυσοστόμου, Α. και Π. Χρυσοστόμου. 2000. «Τα νεκροταφεία του Αρχοντικού Γιαννιτσών». *AEMΘ* 14:473–89.
- _____. 2010. «Αρχοντικό Πέλλας 2010. Η σωστική ανασκαφή του δυτικού νεκροταφείου». *AEMΘ* 24:169–78.